

Szabó Tamás–Kovács Eszter

Közszolgáltatások és térbeli koncentráció

Public Services and Spatial Concentration

ÖSSZEFOGLALÁS

Térgazdaságtani szempontból a versenyképesség felfogható a térségek népességmegtartó és tökevonzó, illetve munkahelyteremtő képességének jellemzőjeként. Ennek szellemében a területi versenyképesség a meglévő és fenntartható infrastruktúrán, az elérhető közszolgáltatásokon, valamint a meglévő foglalkoztatottsági színvonalon (és a mindezek által biztosított vonzó életkörünyezeten) is mérhető.

A jelen tanulmány egyik alapkérdése az volt, hogy bizonyos közszolgáltatások fokozott jelenléte előidézi-e a gazdaság térbeli koncentrációját. Ennek szellemében tanulmányunkban áttekintést kínálunk a közszolgáltatások tipizálásáról és a területi versenyképességhez kapcsolódó irodalmáról; konceptualizáljuk a területi töketípusok és a közszolgáltatások kapcsolatát; majd a Magyarország vidéki

településein végzett főkomponens- és klaszteranalízis segítségével szemléltetjük a gazdasági koncentráció, a lakosság jóléte-jólléte és a közszolgáltatások térbeli elhelyezkedése közötti hasonlóságokat és különbségeket.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H50, C18, H41, H75, R12

Kulcsszavak: közszolgáltatások, versenyképesség, koncentráció, főkomponens- és klaszterelemzés

SUMMARY

From a spatial economic aspect, competitiveness can be considered an indicator of the region's ability to maintain its population, to attract capital and to create workplaces. According to this, spatial competitiveness can also be measured through the existing and sustainable infrastructure, the available public services

SZABÓ TAMÁS doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola (tamas.szabo@transportresearch.net), KOVÁCS ESZTER doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola (info@gipfeltext.com).

and the current level of employment (and through the living environment granted by these indicators).

One of the central questions of this study was if the increased presence of certain public services induces the spatial concentration of the economic space. With this in mind, in our study we provide an overview of the types and the literature on the topic of spatial competitiveness of the public services; identify the types of spatial capital; and later run a principal component and cluster analysis on the Hungarian settlements (except the capital) in order to identify the territorial similarities and differences in economic concentration, the welfare and the existence and intensity of the public services.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: H50, C18, H41, H75, R12

Keywords: public services, competitiveness, concentration, principal component and cluster analysis

A területi versenyképesség napjainkban számos aspektusból az elemzés tárgya, viszont a különböző interpretációkból még hiányzik a terület lakónépességének életminőségét és esélyeit jelentősen befolyásoló állami feladatellátás intenzitásának, a közszolgáltatások hozzáférhetőségének részletesebb, fejlesztési szempontú vizsgálata. Annak ellenére, hogy a versenyképességet az európai közgazdaságtani felfogásban a kibocsátás nagyságával mérik (Camagni–Capello, 2013), méltatlanul reked kutatási területen kívülre a nemzetgazdasági erőforrások endogenizálása.

A fiskális intézménymenedzsment szert a közmenedzsment akkor válhat versenyképessé, ha a tulajdonosi szemléletből

visszaköszönnek a tudatosság működéshez köthető dimenziói. Ennek megfelelően a jó közmenedzsment a versenyképesség előfeltételei közé tartozik, és a működtetésnek érték- és céltudatosnak kell lennie. A működtetés során a módtudatosságot fontos alkalmazni, amelynek az a lényege, hogy a feladatellátásban a célok tisztázása és a megvalósításhoz használt programok szinergiája érvényesüljön. A képességtudatosság feltételezi a szervezet képesség-leltárát, amelynek révén a hiányosságok megszüntethetők. A forrástudatosság pedig a mérlegszemléletűséget emeli ki a versenyképességet segítő tényezők közül. A környezettudatosság a közreműködő partnerek kapcsolódási lehetőségére világít rá (Kovács, 2007), az utóbbi pedig értelmezhető úgy is, mint a rendelkezésre álló belső erőforrások kihasználása.

Ugyancsak a belső erőforrások fontosságára hívja fel a figyelmet a pénzügyi közgazdász, aki a humán erőforrás, illetve az oktatás minőségi kritériumait, a „humán erőforrás bővített reprodukcióját” jelöli meg a versenyképesség egyik alaptényezőjének (Lentner, 2007). A szerző – a stabilitást garantáló pénzügyi konvergenciacélok mellett – a szakképzett munkaerő aktuális állapotának javításában látja a versenyképesség garanciáját.

A belső tényezőes erőforrások külön befektetést nem igényelnek a nemzetgazdaság részéről, de fontos, hogy a területi politika alkotói kiaknázzák a lakónépességben, illetve a térségekben rejlő potenciált, mert egyfelől csökkenti a nemzetgazdasági kitettséget, másfelől pedig fejleszti a lokálpatriotizmust. Ugyanakkor gátat szabhat azoknak a veszélyes szocio-ökonometriai látens funkcióknak, amelyek a térszerkezet demográfiai, valamint erőforrásstruktúra-átrendeződésé-

ért felelősek. Az ilyen jellegű folyamatoknak szabhat gátat, ha az érintett térségek önkormányzatai kihasználják a térségek helyi erőforrásait és technológiai, valamint piaci előnyeit. A térségek belső erőforrásainak észszerű kiaknázása, hatékony mozgósítása révén javítható azok potenciálja, és ezzel együtt a lakónépesség jóléte is (Camagni–Capello, 2013). A szerzőpáros empirikus kutatásában az alábbi versenyképességi faktorokat deklarálja:

- a helyi termelői aktivitást, a tradíciókat, valamint a képességeket és a különböző know-how-akat;

- az egyes tőkefajták térben koncentrált rendszerét – mint például a társadalmi, illetve humán tőke –, hangsúlyozottan szinergikus működési jelleggel;

- kulturális és értékrendi elemeket, amelyek képesek strukturálni és definiálni a helyi identitást, ideértve például a helyi termékek és szolgáltatások piacát;

- olyan szabályozórendszert, amelyben a törvényhozók (esetünkben a rendeletalkotó önkormányzat, illetve hatósági szervek) kiszolgálják a lakossági érdekeket.

Kétségtelen tény, hogy a fenti faktorok kevésbé tartoznak az operacionalizálható kategóriák sorába, de az bizonyos, hogy a fenti gyakorlat bevezetése eredményeként olyan multiplikátorhatás érhető el, amely a lokális, NUTS3-as szint alatti területek gazdasági teljesítményének trendjében is mérhető. Hazánk esetében az egyes térségek gazdasági pólusait azok ipartörténete és gazdaságföldrajzi helyzete determinálja. A belső erőforrások mozgósítása a szocialista iparosítás fellegvárainak térségeiben különösen azon területek esetében válhat fokozottan indokolttá, ahol a gazdaságföldrajzi pozíció és

az infrastruktúrával való ellátottság nem olyan kedvező, mint például az M1-es autópálya mentén elhelyezkedő, korábbi iparvárosok tekintetében. Utóbbiakba a tőkebeáramlás már a rendszerváltás környékén intenzív volt, de az infrastruktúra-fejlesztésnek köszönhetően a termelővállalatok száma is növekedett, amelynek eredményeként a munkaerőpiac felpeszdült, illetve a munkaerő is mobilabbá vált (Siska–Szabó, 2015).

Jogosan merül fel a kérdés, hogy vajon milyen felzárkózási lehetőség jut azoknak a térségeknek, amelyek a betelepülő tőke látókörén kívülre szorulnak, mert a rossz infrastrukturális ellátottságuk vagy kedvezőtlen földrajzi helyzetük növeli a logisztikai költségeket.

A makro- és a térgazdaságtani közgazdászok versenyképességi nézetei azonos irányba mutatnak tehát: a nemzetgazdasági szintéren értelmezett és mért versenyképesség egyes elemei mikroszintű eredmények aggregációjával jönnek létre, és ezeknek alapja a helyi közigazgatási szinten teremődnek meg (Palotai–Virág, 2016). A nemzetközi szakirodalom a külső forrásoknak kitett nemzetgazdaságok eseteinek vizsgálatakor tér ki a területi tőke fogalmára, amely értelmezésében két fő dimenziót javasol a fogalom körülhatárolására, ezek pedig a versengő és az anyagiassult javak jelenléte a vizsgált területeken. A versengő javak esetében a közgazdaságtan elkülöníti a tiszta közjavakat,¹ a vegyes közjavakat, a magánjavakat, valamint ezeken túl egy köztes jószágot, az ún. klubjavakat (Nordhaus–Samuelson, 2012).²

Az anyagiassult javak kategóriája tartalmazza a tárgyasult javakat (tangible goods), az immateriális javakat (intangible goods), valamint az ún. hard-soft java-

kat, ami az iménti kategóriák speciális elegye (Camagni–Capello, 2013). Utóbbiak tartalmazzák azokat a virtuális (digitális) vagy szolgáltatás jellegű javakat, amelyek a hazai közszolgáltatások gyakorlatában leginkább az e-közigazgatás egyes részeit foglalják magukban.

Figyelembe véve, hogy a közjavak előállítására nem konkrét helyhez kötött történet, illetve a finanszírozásuk tekintetében sem közigazgatási, sem területi értelemben nem egy helyen jelenik meg, továbbá a hozzáférhetőség intenzitása sem azonos, hatással van a területi versenyképességre, illetve ezen keresztül differenciál. Ezen tulajdonságok révén a közszolgáltatások hozzáférhetősége befolyásolja a térségek lakónépességének jólétét és helybenmaradási hajlandóságát, valamint versenyképességi esélyeit.

Az állami feladatellátás és a tőke közötti kapcsolatot – közgazdaságtani értelemben – a társadalmi tőke biztosítja, ami „olyan cselekvési képességekre, nevezetesen a tulajdonra és a szakmai képességekre vonatkozik, amelyek a gazdasági élet területén más egyénekre gyakorolt befolyás révén elősegítik bizonyos javak megszerzését” (Farkas, 2013:107). Ezen az interpretáción keresztül vizsgálva a közjavakat, közvetett kapcsolatot feltételezhetünk a közszolgáltatásokhoz való hozzáférhetőség és a területi versenyképesség, illetve a koncentráció között. Szociológiai értelmezésben a (társadalmi) tőke fogalmának konceptualizálása Pierre Bourdieu (1980) és James S. Coleman (1988) nevéhez fűződik, akik a tőke fogalmába szimbolikus erőforrásokat, képességeket és javakat is beemltek. Vegyük észre, hogy a közgazdaságtani tőke – a társadalmi javak finanszírozásán keresztül – pont az összetett társadalmi hatások miatt el-

választhatatlan a szociológiai értelemben vett társadalmi tőkétől; habár ez utóbbi kategóriáit kevésbé lehet számszerűsíteni. Másrészt viszont a szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy a társadalmi tőke fogalmában húzódó társadalmi aktivitás olyan tartós kognitív motívum lehet, amely képes mozgósítani egy térség egyes gazdasági aktorait.

A térségek versenyképessége szempontjából nem mindegy – ahogy a gazdasági tevékenység eloszlása esetében sem –, hogy a szimbolikus erőforrások miként sűrűsödnek a térben, hiszen ezek karakterisztikája pozitív és negatív externáliaként szerepet játszik a térségek erőforrásainak hatékony aktivizálásában. Tehát – ahogy erre több tanulmány (Pénzes, 2013; Káposzta, 2014) rámutat – a gazdasági hátrányokat tompíthatja a humán tőke markáns és aktív jelenléte, ami a közszolgáltatások hiányára vagy kiesésére³ is megoldást nyújthat.

A KÖZSZOLGÁLTATÁSOK DETERMINÁCIÓI

A közszolgáltatások mint komplex állami feladatellátási kötelemek egy társadalom tagjainak életminőségét közvetlenül képesek befolyásolni a közösségi javak hozzáférhetősége, felhasználhatósága révén. Szerepük a 19. század második felében kezdett az államigazgatáson belül kulcsfontosságúvá válni, amikor egyre több magánszolgáltatást emeltek át a versenypiaci működésből a közigazgatási jog által szabályozott keretek közé.

A közszolgáltatások fogalmának magyarázata tekintetében a közigazgatási tudományokból érdemes kiindulni, de amikor ezt tesszük, rögtön azzal találjuk szemben magunkat, hogy a közigazgatás körén belül is különböző megközelítések

léteznek. A közgazdaság-tudomány fókuszában méretgazdaságossági szempontok állnak, míg a szociológia a közszükséglet, illetve a társadalmi jólét maximumát helyezi középpontba. A közigazgatás-tudomány az igazgatási feladatokra koncentrálnak, míg a jogtudomány – természetéből fakadóan – a jogi szabályozottságot, illetve lefedettséget vizsgálja.

A fogalmi determinációt tartalmi szempontból Hoffman három szinten határozza meg, amely a legtágabb értelmezéstől a legszűkebb lehatárolásig terjed. Legtágabb értelmezésbe sorolható minden olyan állami szolgáltatás, amelyet az állampolgárok alanyi jogon (adófizetési kötelemükért cserébe) részben vagy teljes egészében térítésmentesen igénybe vehetnek (pl. törvényhozás, bűnüldözési tevékenység stb.). A szűkebb értelmezés szerint, ezek az állampolgárok széles körének nyújtanak ellátást, és „nem minősülnek egyoldalú, közhatalmi aktusnak”. A legszűkebb értelemben vett közszolgáltatások közé sorolja azokat, amelyek esetében az állam – vagy a vele közszolgáltatási szerződést kötő jogi személy – tényleges, személyre szabott szolgáltatást nyújt (Hoffman, 2006). Utóbbiakat valamilyen jogosultsági vagy kedvezményezeti alapon veheti igénybe az állampolgár. Mindhárom kategória esetében egyaránt gyakori a veszteségfinanszírozás. Ennek értelmében az állami feladatellátást magára vállaló gazdasági társaság közvetlenül a szolgáltatáshoz kapcsolható veszteségét az állam köteles megtéríteni a szolgáltatónak. A veszteségfinanszírozás megítélésekor különbséget kell tennünk a különböző ágazatokba tartozó közszolgáltatások között, amelyeknek sajátosságai természetüknél fogva határozzák meg a feladatellátási kötelezettséget átvállaló

finanszírozási kereteket. Értelemszerűen más-más kategóriába sorolható az egészségügy és a közösségi közlekedés, mert míg előbbi az emberi erőforrás minőségéhez szorosabban kötődik, addig utóbbinak a gazdasági haszna általában könnyebben számszerűsíthető.

Hozzáférés szempontjából a közösségi jóságok csoportosítása szofisztikáltabban elvégezhető, hiszen léteznek olyan, a közösséget kiszolgáló, társadalmi igényeket kielégítő szolgáltatások, amelyek fogyasztásából a jogi személyek sem zárhatók ki. Ezek az ún. tiszta közjavak, mint például a közösségi színterek, parkok stb. Ezzel szemben a vegyes közjavak esetében bizonyos fogyasztói réteg kizárása túl költséges lenne, így a rendszerben megjelennek a potyautasok, akik ellátása a társadalom számára evidenciává vált. Ebbe a körbe tartozik például a szociális segélyrendszer összes eleme. A vegyes közjavak esetében elmondható tehát, hogy abba azok a nem tisztán versenyipiaci kategóriájú szolgáltatások tehetők, amelyek jellegüket tekintve társadalmi, szociálpolitikai vagy más célrendszer alapján szerveződnek. Ez egyben felveti az elszámolhatóság kérdését, illetve az átláthatatlanság disszonanciáját, és magában hordozza a témával kapcsolatos döntések nehézségét. Ezt a kettőséget egyfelől a támogatások megítélése, a tevékenységek hatékonysági pressziója, másfelől a társadalmi-gazdasági szempontú minőségi célkitűzések jelentik.

Az állami feladatellátási kötelezettség tekintetében elmondható, hogy minden közszolgáltatásnak minősül, amit a jogalkotó meghatározott eljárás keretében közszolgáltatásnak minősít. Fontos ismérv, hogy minden állampolgárnak alkotmányos alapjoga a közjavakhoz való hozzáférés, amelynek keretében az állam

gazdasági szerepet vállal többek között szociális, egészségügyi, oktatási, közlekedési, kulturális, energetikai területen. A kapcsolódó feladatellátást az állam egyetemleges közszolgáltatási szerződés keretén belül átruházhatja gazdasági társaságokra, amelyek kötelesek a szerződéses feladatuk maradéktalan és kifogástalan ellátására, amelyért a piaci ár és a közszolgáltatásból fakadó és nyújtandó kedvezmények közötti árkülönbséget, illetve az ebből fakadó gazdasági veszteséget az állam a közszolgáltatási szerződésben meghatározott feltételek szerint köteles megtéríteni. A közszolgáltatás nyújtása során az állam feladata – a szabályozó hatóságok közreműködésével – a piac szabályozása, a működés ellenőrzése, a tevékenység finanszírozása.

A közszolgáltatások nem pusztán közvetett, hanem közvetlen módon is hozzájárulnak egy nemzetgazdaság vagy azon belül egy-egy térség gazdasági és humánpotenciáljához, és ezáltal versenyképességéhez. Ennek alapfeltételei a hatékony és gazdaságilag stabil (tehát fenntartható), a gazdaságot kiszolgáló működés és a szolgáltatók közötti versenyhelyzet megteremtése. Ennek révén tisztul a piaci verseny, és javul a szolgáltatások minősége és hatékonysága. Ennek szellemében érdemes azokra a szolgáltatásokra fókuszálni, amelyek a nemzetgazdaság szempontjából nagyobb volumenű erőforrásokat kötnek le, és hatékonyság szempontjából jelentős források allokációját kívánják. Továbbá azokra is hatványozott figyelmet kell fordítani, amelyek nemzetgazdasági szempontból stratégiai fontosságúak, és a nyitott vagy nyitásra váró piac miatt nemzetközi versenytársak belépésére számíthatnak. Utóbbi piacok megóvása azért is kiemelkedő fontosságú, mert egy-egy

nemzet esetében általában hálózati (gyakran egész országot lefedő) és generációkon átívelő teljesítményt manifesztáló (akár know-how-ban, akár infrastruktúrában megjelenő) teljesítményről van szó. Ugyancsak kiemelt figyelmet érdemelnek azok a közszolgáltatások, ahol a foglalkoztatottság nagy, tehát jelentős munkaerőpiaci kitétséggel rendelkeznek.

A közszolgáltatásokba történő beruházás azért is megtérül, mert a minőségi közszolgáltatások több szinten is hozzájárulnak a területi versenyképességhez:

– A helyi önkormányzatok adó- és egyéb kedvezmények formájában megteremtik a lehetőséget a betelepülő tőke vagy a meglévő vállalkozások számára a hatékonyabb működésre, ami elősegíti azok magasabb foglalkoztatottsági mutatókkal, illetve magasabb termelékenységgel – azaz nagyobb iparűzésiadó-alappal – történő működését.

– A térségekben működő vállalkozások és a lakónépesség számára nyújtott magasabb hozzáadott érték szélesebb működési terület és hozzáférhetőség révén segíti elő az érintettek versenyképességét az adott lokációban és nemzet(közi) gazdasági szinten egyaránt.

– Idesorolható minden olyan közszolgáltatás, amely hat a nemzetközi versenyben való megmérettetés eredményességére: ilyen például a logisztikai és szállítmányozási piac valamennyi résztvevője, illetve a felsőoktatási intézmények mindegyike (Kiss, 2011).

Figyelembe véve a közszolgáltatások erőforrásigényét (illetve az ebből fakadó munkaerőpiaci hatásokat), és azt a tényt, hogy másodlagos (kiszolgáló) szerepük révén nagymértékben szolgálják a nemzetgazdaság versenyképességének egészét, a rájuk való fókuszálás indokolt.

A NEMZETGAZDASÁG BELSŐ ERŐFORRÁSAI

Az endogén (belső tényezőkön alapuló) növekedési elmélet a területi versenyképességgel kapcsolatos kutatások fókuszpontját a régiók közötti összehasonlításokról a belső területi kapacitások mérésére helyezi át. Teszi ezt abból a megfontolásból, hogy a belső kapacitások, erőforrások együttműködéssel és szinergiával történő alkalmazása produktívabb, mint a szétszórt támogatási rendszer, és ezt tükröznie kell a regionális versenyképesség vizsgálati szempontjainak, mérési módszereinek is.

Az elmélet szerint a térségek belső erőforrásai közül a helyben meglévő gazdaságföldrajzi és „socialeconomic” adottságokat kell felismerni és hatékonyan mozgósítani a területi fejlődés érdekében. Tömöbben: a területek kondícióinak meghatározó befolyása van a gazdasági tevékenységek jövedelmezőségére, illetve ezen keresztül a lokáció versenyképességére (Bodnár, 2013).

Meglátásunk szerint a számos kutató (Chapain–Clifton–Comunian, 2013; Capello, 2012) által képviselt irányvonal, amely a tudásból, illetve az innovációból eredezteti az endogén növekedést, csak akkor lehet igaz egy-egy konkrét lokáció esetében, ha ennek a tudásnak létezik munkaerőpiaci szempontból releváns felvevőbázisa, illetve a keletkezett termékeknek, szolgáltatásoknak megfelelő piaca. Tehát csak addig létezhet az innovációalapú, tudásközpontú versenyképesség az adott térségben, amíg el nem éri a tudásalapon szerveződött populáció létszáma azt a piachoz képest kritikus tömeget, ami vagy elvándorlást, vagy tevékenységáthelyezést eredményez. Még ha ez aggregált országos adatsorokban nem

is jelenik meg, de bizonyos területekről elvándorlást indíthat meg, míg más, befogadó területeken fennáll annak a veszélye, hogy az adott gazdasági tevékenységhez kapcsolódó haszonból az érintett területi-közigazgatási egység nem vagy csak kismértékben részesül. Ezzel szemben a belső tényezős növekedéselmélet fejlesztéspolitikai szempontból fontos aspektusnak tartja a fenntarthatóság kérdéskörét, hiszen az emberi erőforrás és az infrastruktúra egyidejű fejlesztésétől várja el, hogy – a multiplikátorhatásokon keresztül – fokozza a keresletet, illetve a termelékenység javítására legyen képes (Miklós-Molnár, 2012). Hasonló álláspontot képvisel Rechnitzer is, aki szerint a regionális potenciált az endogén források jellemzői determinálják (Rechnitzer, 2002).

A jelen tanulmány szerzői a tőkepotenciált – azaz a rendelkezésre álló termelőbázisokat, illetve tőkét – az alábbi versenyképességi tényezők szerint csoportosítják (1. táblázat).

A regionális kutatások számos esetben próbálják összefogni azokat a szerteágazó és komplex tényezőket, amelyek vizsgálatba vonása révén a térségek versenyképessége mérhető. A területi tőke dimenzióinak hazai interpretációit vizsgálva (Jóna, 2013) látható, hogy a közjavak, illetve közszolgáltatások alacsony rivalizálás mellett vehetők igénybe, de az eredeti területitőke-modell (Camagni–Capello, 2009) nem tér ki a közjavak és a versenyképesség kapcsolatának elemzésére, viszont axiómaként is értelmezhető a közszolgáltatások hozzáférhetőségének és a lakónépesség versenyképességének kapcsolata. Ugyanis a térben koncentrálnódó potenciál elszívja a perifériatérségekből a termelési tényezőket – amelyek közül leginkább mobil

I. táblázat: A versenyképességi tényezők és a közszolgáltatások kapcsolata

	Tényező megnevezése	Konceptualizálás
I.	A munkaerő jellemzői	Exogén tényező – de egyes kutatók endogén tényezőként fogják fel –, ahol a hangsúly a munkaerőpiaci korösszetételén és képzettségi szinten van. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy az iskolarendszer főként állami feladatellátási körbe tartozik, tehát a közoktatási, szakképzési és felsőoktatási rendszerekhez való hozzáférés közszolgáltatási aspektus.
II.	Infrastrukturális jellemzők	A térségben rendelkezésre álló – részint állami, részint önkormányzati fenntartású vagy gondozásban lévő – területek és felépítmények, amelyek gazdasági potenciált foglalnak magukban.
III.	Földrajzi helyzet	Exogén változó, ahol a területi versenyképességre való hatás adott, illetve amennyiben előnytelen, úgy ez csak fejlesztéspolitikai beavatkozással tompítható. (Ilyen intézkedés lehet például a közlekedési infrastruktúra fejlesztése, kiemelt beruházások stb.)
IV.	Szociokulturális adottságok	A tárgykör pénzben közvetlenül nem kifejezhető, de mégis olyan potenciált hordoz, aminek gazdasági vetülete is létezik. Hatást gyakorol a terület népességmegtartó erejére, illetve egy térség populációjának a munkához való hozzáállására. Ennek ápolása és fejlesztése – nagyrészt – szintén az állami feladatellátás körébe tartozik.
V.	Piaci kapcsolatok	Kereslet-kínálati tényezők, amelyek a szinergikus piaci mechanizmusokra és a fizetőképes keresletre építenek. Ide sorolnánk be azokat az állami vagy önkormányzati kezdeményezéseket, amelyek ennek elősegítését szolgálják (pl. a versenyképesség fejlesztésére irányuló állami operatív programok, inkubációs programok, települési vagy kistérségi együttműködések stb.).
VI.	Döntési-intézményi és hatalmi rendszer	A jogalkotás területi hatályát, illetve hatását hangsúlyozzák a szerzők, illetve az állampolgárok és vállalkozások ügyintézésével kapcsolatos kiszolgáltatását, a térségek komplex jogi környezetét emelik be a tőkefogalomba.

Forrás: Saját szerkesztés

a humán erőforrás –, ami konzerválja az érintett területek gazdasági és humán-potenciáljának kedvezőtlen helyzetét. Ez törvényszerűen együtt jár a gazdaság szerkezetének terciarizálódásával, azonban települési szinten gondot okozhat a nagymértékű elvándorlás, de az is, hogy bizonyos néprétegek munkalehetőség, képzettség, kielégítő jövedelem és lehe-

tőségek hiányában a hátrányos helyzetű területeken rekednek (Kovács, 2016).

A térgazdaságtani értelemben vett erőkoncentrációs elméletek egyike a centrum-periféria modell (Wallerstein, 1983), amelyet számos hazai szerző is feldolgozott. A centrum-periféria modellben a térnek két pólusa létezik (Nemes Nagy, 2009). Eszerint a centrum pozitív,

nagy gazdasági és társadalmi pontenciált magában hordozó, azokat halmozó területi egység, tekintet nélkül a földrajzi értelemben vett elhelyezkedésétől. Ezek karakterisztikáját befolyásolja a közszolgáltatások, közintézmények jelenléte, illetve azok hozzáférhetőségének intenzitása, ami leginkább a közlekedési infrastruktúra kiépítettségétől függ.

Persze a területi egyenlőtlenségek nem merülnek ki néhány dimenzió vagy indikátor elemzése által nyújtott válaszban, mert a szociális és gazdasági ismérvek együtt, egy időben vannak jelen, és fejtik ki hatásukat a területi egyenlőtlenségek vonatkozásában (Obádovics–Buder–Kulcsár, 2013). A szegénység nemcsak pénzügyi, anyagi síkon manifesztálódik, hanem emellett a közjavakhoz való hozzáférés szűkösségében is megjelenik. Utóbbi hatását értelemszerűen tompítja a gazdasági jólét, ami a közszolgáltatások hiányával ellentétes irányba hat. Mindez azt sejteti, hogy a centrum-periféria relációk markánsan meghatározzák a térgazdasági és demográfiai folyamatok jelenét és jövőjét, újraértelmezve ezzel egy adott térség közgazdasági helyzetét.

TÉRELEMZÉS

A térgazdasági szakirodalom a regionális versenyképességi vizsgálatok során az egy főre jutó GDP-t mint eredményváltozót vizsgálja, és számos egyéb magyarázó változót figyelembe vesz a térségek versenyképességi rangsorolása során (Pénzes, 2013). Ezt a módszertant előszeretettel alkalmazzák a NUTS3-as vagy az alatti területi egységekre is, miközben a terület lakónépességének jóllétére kiható soft tényezőket nem tartják szem előtt. Tehát érdekes kutatói kérdés, hogy mi-

ként lehetne javítani a térségek jóllétét, gazdaságát és foglalkoztatottságát a közszolgáltatások javításán keresztül, és viszont: a gazdaság térségi koncentrációja és a humán erőforrás jellemzői miként hatnak vissza a közszolgáltatási igényre, valamint annak jellemzőire; de feltárható a lakónépesség jóllétének gazdaságra gyakorolt hatása is.

A fentiek szellemében célkitűzésünk annak a kérdéskörnek a minél átfogóbb vizsgálata, hogy mennyire jár együtt, vagy éppen mennyire különül el az egyes települések esetében a közszolgáltatások, a humán adottságok, illetve a gazdasági potenciál térségi koncentrációja a különböző területi determinációk mellett. Ennek megfelelően a célmeghatározást követő első lépésként kigyűjtöttünk valamennyi olyan általunk elérhető változót (első körben csupán tartalmi szempontok alapján), amelyek jellemezhetik és differenciálhatják az egyes területi egységeket társadalmi-gazdasági helyzetük és közszolgáltatásokkal való ellátottságuk szerint – a lehető legtágabb értelemben (lásd *1. ábra*). Előzetesen azon szempontból kategorizáltuk, hogy azok meglévő, a településvezetés és közszolgáltatás-szervezés szempontjából külső adottságként kezelhető (gazdasági, foglalkoztatottsági vagy demográfiai) szempontok, vagy az ágazati, illetve területfejlesztési politika által is közvetlenül befolyásolhatók (infrastruktúra-hálózati közszolgáltatások, szociális ellátás, oktatás, egészségügy, kultúra és közigazgatás). Az ágazati megközelítés megfelelő kiindulópontnak tűnt.

Első körben 475, települési szinten is elérhető mutató felelt meg ennek a szempontnak. Mivel ez az adattömeg hatalmas, vagy képi megjelenítésre alkalmatlan, adatredukciós módszerre (faktor- vagy

főkomponens-elemzésre) volt szükség (Székelyi–Barna, 2002). Így az egymással összefüggő mutatókból kisebb számú faktort nyerünk, amelyek alapján képesek leszünk a települési szintű adatok típusainak és ezzel együtt jellemző változóértékeinek a meghatározására, feltárására is a klaszteranalízis segítségével. Ha az alapvető problémákat és azok összefüggéseit ezzel a módszerrel feltártuk, véleményünk szerint akkor lesz lehetőségünk a továbbiakban ezek, illetve az adott település (majd térség) jellemzőit, a – jelen vizsgálat eredményében is tükröződő – településhierarchiát és az esetleges települések közötti feladatmegosztást (specializációt) is figyelembe véve, közszolgáltatás-fejlesztési javaslatok megfogalmazására.

Figyelembe vettük, hogy a faktor/főkomponens- és klaszteranalízisbe kizárólag magas mérési szintű változók kerülhetnek (Sajtos–Mitev, 2007), illetve kiküszöböltük az igen szélsőséges vagy véletlenszerű eloszlást követő változók nagy részét, így az adatredukciót 177 változó mentén kezdtük futtatni. (A csupán módszertani okokból kiesett, de nyilvánvalóan nagy kifejezőerővel bíró változókat területi egységenként is besoroltuk, így a statisztikai vizsgálat eredményei ezekkel kontextusában – például járásonként, megyénként, agglomerációnként – is ki-gészíthetők a későbbi kutatások során.)

A nagyszámú változó vizsgálata mellett – a területi kiegyenlítődé és az esélyegyenlőség szempontjait is szem előtt tartva – célunk volt továbbá az is, hogy figyelmünk a legkisebb településre is kiterjedjen, így a vizsgálat egységeiként Magyarország 3154 vidéki települését választottuk. A kiugró adatok elkerülése érdekében a jelen vizsgálat nem terjed ki Budapestre, amit az is indokol, hogy a főváros, illetve a Kö-

zép-Magyarország régió már a kétezres években elérte az Európai Unió fejlettségi átlagát, például az egy főre eső, vásárlóerő-paritáson mért GDP tekintetében. (Emiatt számos területi kiegyenlítődé célzó fejlesztési forrásra sem pályázhat már, de feltételezhetjük azt is, hogy a gazdasági infrastruktúra és a gazdaság fejlődését elősegítő intézményrendszer, mint például startupokat támogató alapok, pénzügyi szolgáltatások, oktatás-kutatás és az egyéb, közvetlenül üzleti szolgáltatások már vannak annyira fejlettek, hogy a gazdaság fejlődése további állami beavatkozás nélkül is kedvező irányt vesz.) A főváros a legtöbb gazdasági jellemző mentén annyira eltér a vidéktől, hogy annak fejlődése külön vizsgálat tárgyát kellene hogy képezze. Pest megyét azonban nem vettük ki a vizsgálatból, tekintve, hogy a terület maga is heterogén (Tipold et al., 2015). A fővárost leszámítva az egyéb (közepes és nagy-) városok vizsgálatban maradását indokolja egyrészt a vizsgálat célja, amely nem csak és nem elsősorban a leghátrányosabb helyzetű vagy a legkisebb településekre terjed ki.

A városok, községek, kistelepülések, aprófalvak összehasonlíthatóságának problémáját nagyrészt népességszámra arányosított viszonyszámok képzésével és használatával küszöböltük ki. Mindemellert magát a népességszámot nem vontuk be a főkomponens- és klaszterelemzésbe. (Ennek ellenére – mint látni fogjuk – a kialakult csoportok népességszám alapján is igen jól körülírhatók.) Ezzel az volt a célunk, hogy érzékeltesük, hogy melyek azok a gazdasági jellemzők vagy szolgáltatások, amelyek a népességnél is jobban koncentrálnak a térben, és ezáltal hol teremtdődik meg a lehetősége a további agglomerációs előnyök megjelenésének és tovaggyűrűzésének, és hogy ezzel szemben hol keletke-

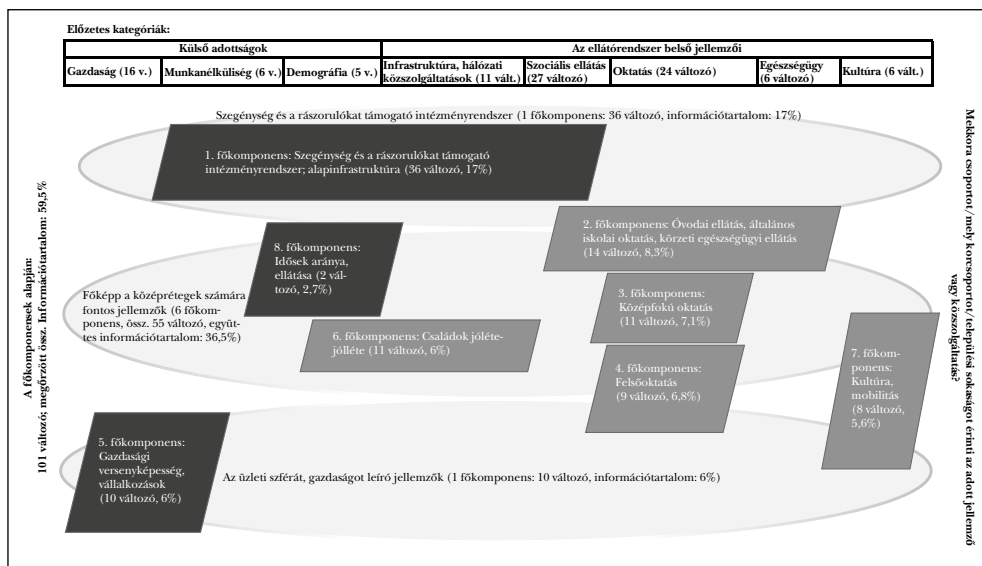
zik vákuum, ellátatlan néptömegek vagy szegény térségek, ahol szolgáltatás-, illetve gazdaságfejlesztésre, vagy legalább a közeli központok elérhetőségének biztosítására van szükség. (A módszer hátránya viszont az, hogy a legkisebb, elsősorban 100 fő alatti települések esetében igencsak felfelé torzíthatnak ezek a mérőszámok, amennyiben bizonyos típusú szolgáltatásból vagy méretű vállalkozásból egy vagy néhány jelen van a településen.)

A VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

Az adatredukció tekintetében a főkomponens-elemzés bizonyult hatásosnak. A vizsgálat többszöri lefuttatása után és a nem megfelelően aggregálható mutatóktól lépésenként megszabadulva 101 megőrzött, 8 főkomponensre megfelelően illeszkedő változó maradt meg, és az így keletkezett főkomponensek az eredeti változók információtartalmának összesen 59,5%-át

őrizték meg, aminek a magyarázóértékét elfogadtuk. A kialakult főkomponensek azonban nem elsősorban az előzetes, külső-belső tényezőket vagy ágazati tagozódást követték, hanem azok sokkal inkább függenek össze a településhierarchiával, illetve az adott jellemző vagy szolgáltatás által érintett korcsoport vagy gazdasági tevékenység adott településen való meglétével vagy hiányával. Például az oktatás ágazata három különböző főkomponensre „esett szét”: alapfokú oktatásra (amelybe bekerültek a körzeti szintű egészségügyi ellátások is), középfokú, valamint felsőoktatásra. Ez egyrészt következik a vizsgálat módjából, de egyben rávilágít a területi szemlélet szükségességére is. Ellenben a „Szegénység és a rászorulókat támogató intézményrendszer” főkomponens nagyban érinti a munkanélküliséggel kapcsolatos és demográfiai tényezőket, de számos infrastrukturális elemet és szinte a teljes szociális ellátást is felöleli (1. ábra).

1. ábra: Főkomponensek az előzetes koncepció tükrében

Forrás: Saját vizsgálat a KSH (2015, 2017) és a TEIR 2017-es adatai alapján

A nyolc, viszonylag jól interpretálható főkomponens már elég jól kezelhető ahhoz, hogy azokon klaszteranalízist hajtsunk végre a települések kategóriákba sorolása és ezek mentén történő nyolcdimenziós jellemzése érdekében. Tekintettel a viszonylag nagy adatállományra és még így

is meglehetősen sok dimenzióra,⁴ az iterációs K-Means Cluster-eljárást alkalmaztuk az SPSS-programcsomag segítségével (Obádovics, 2009). A módszer kiszámítja a dimenziók magpontjait, és az azokkal kapcsolt elemeket mindaddig rotálja, amíg a klaszterközéppontok nem stabilizálódnak.

2. táblázat: A főkomponensek és az általuk összefogott változók

1. Szegénység és a rászorulókat támogató intézményrendszer; alpinfrastruktúra (36 változó)
– aktív foglalkoztatáspolitikai eszközökkel támogatottak száma 1000 főre vetítve
– munkanélküli-ellátásban részesülők száma 1000 főre vetítve
– szociális támogatásban részesülők száma 1000 főre vetítve
– lakásfenntartási támogatásra kifizetett összeg (Ft/fő lakos)
– gyermekvédelmi kedvezményben részesültek száma 1000 főre vetítve
– gyermekvédelmi kedvezményre kifizetett összeg (Ft/fő lakos)
– foglalkoztatást helyettesítő támogatásban részesültek száma 1000 főre vetítve
– foglalkoztatást helyettesítő támogatásra kifizetett összeg (Ft/fő lakos)
– közfoglalkoztatásban részt vevők száma 1000 főre
– óvodáztatási támogatásban részesültek 1000 főre
– óvodáztatási támogatásra kifizetett összeg (Ft/fő lakos)
– rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesítettek száma 1000 főre
– rendszeres gyermekvédelmi kedvezményhez kapcsolódó támogatások összege (Ft/fő lakos)
– hátrányos helyzetű gyermekek száma 1000 főre vetítve
– halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek száma 1000 főre vetítve
– munkanélküliségi ráta (%)
– tartós munkanélküliek száma 1000 főre vetítve
– általános iskolai vagy alacsonyabb végzettségű munkanélküliek száma 1000 főre vetítve
– középfokú végzettségű munkanélküliek száma 1000 főre vetítve (–)
– fizikai foglalkozású munkanélküliek száma 1000 főre vetítve
– pályakezdő munkanélküliek száma 1000 főre vetítve
– motorkerékpárok száma 1000 főre vetítve (–)
– 1 lakosra jutó jövedelem (–)
– fizetett (helyi) adó 1 lakosra (–)
– összes befolyt jövedelem 1 főre vetítve (–)
– 1000 főre jutó abortuszok száma az év folyamán
– kábeltelvízióval rendelkező lakások aránya (%) (–)
– 100 lakosra jutó internet-előfizetések száma (–)
– szennyvízvezetékbe bekötött lakások aránya (%) (–)
– háztartások villamosenergia-fogyasztása (KWh/fő) (–)

– gázfogyasztó háztartások száma 100 lakásra vetítve (–)
– internettel rendelkező általános iskolák aránya (%)
– 1 általános iskolára jutó számítógépek száma
– 1 középfokú oktatási intézményre jutó számítógépek száma
– 100 főre jutó telefonvonalak száma
– könyvtárak 1000 főre jutó száma
2. Óvodai ellátás, általános iskolai oktatás, körzeti egészségügyi ellátás (14 változó)
– 1000 főre jutó szakápoló
– 1000 főre jutó védőnő
– 1000 lakosra jutó házi és gyermekorvosok száma
– 1000 lakosra jutó háziorvosok száma
– óvodai férőhelyek kihasználtsága (%)
– 1000 főre jutó óvodai férőhelyek száma
– 1000 főre jutó óvodás gyermekek száma
– 100 óvodásra jutó óvopedagógusok száma
– 100 tanulóra jutó általános iskolai osztályteremek száma
– általános iskolák száma 1000 főre vetítve
– általános iskolai tanulók száma 1000 főre vetítve
– általános iskolai pedagógusok 100 tanulóra vetített száma
– napközi ellátásban részesülő általános iskolai tanulók száma 1000 főre vetítve
– bejáró általános iskolások aránya (%)
3. Középfokú oktatás (11 változó)
– középiskolák száma 1000 főre
– középfokú oktatási intézményben tanulók száma 1000 főre
– gimnáziumi tanulók száma 1000 főre
– szakközépiskolai tanulók száma 1000 főre
– sikeres érettségi vizsgát tettek 100 diákra jutó száma
– 100 diákra jutó középiskolai pedagógusok száma
– szakiskolák száma 1000 főre vetítve
– középfokú oktatási intézmények száma 1000 főre vetítve
– szakiskolai tanulók száma 1000 főre
– 100 főre jutó szakiskolai tanárok száma
– bejárók aránya a középfokú oktatásban (%)
4. Felsőoktatás (9 változó)
– nappali tagozaton felsőfokú szakképzésen részt vevő diákok száma 1000 főre vetítve
– levelező tagozaton felsőfokú szakképzésen részt vevő diákok száma 1000 főre vetítve
– felsőfokú szakképzésen részt vevő diákok száma 1000 főre vetítve
– nappali tagozatos egyetemi és főiskolai hallgatók száma 1000 főre vetítve
– levelező tagozatos egyetemi és főiskolai hallgatók száma 1000 főre vetítve

– egyetemi és főiskolai hallgatók száma 1000 főre vetítve
– egyéb (nem települési) könyvtárból kölcsönzött könyvek éves száma 1 főre vetítve
– egyéb (nem települési) könyvtárba beíratkozottak száma 1000 főre vetítve
– kollégiumban lakó felsőoktatási hallgatók száma 1000 főre vetítve
5. Gazdasági versenyképesség, vállalkozások (10 változó)
– legalább 10 főt foglalkoztató regisztrált vállalkozások 1000 főre jutó száma
– 1000 főre jutó tehergépjárművek száma
– 1 főre jutó hozzáadott érték (Ft)
– 1 főre jutó bérköltség (Ft)
– 1 főre jutó kibocsátás (Ft)
– 1 főre jutó fizetett adó (Ft)
– a vállalkozások 1 lakosra vetített bevétele (Ft)
– működő vállalkozások 1000 főre jutó száma
– működő társas vállalkozások 1000 főre jutó száma
– legalább 10 főt foglalkoztató társas vállalkozások 1000 főre jutó száma
6. Családok jóléte, jóléte és az ehhez kapcsolódó közszolgáltatások (11 változó)
– települési önkormányzat által kiépített út hossza (m/km ²)
– gyermekorvos által ellátott esetek száma a 14 éves kor alatti gyermekek számára vetítve
– 1000 gyermekre jutó gyermekorvosok száma
– időskorúak nappali intézményeinek kihasználtsága (%)
– szociális intézmények kihasználtsága (%)
– bölcsődei férőhelyek 1000 főre jutó aránya
– bölcsődés gyermekek 1000 főre jutó aránya
– bölcsődei férőhelyek kihasználtsága (%)
– 100 bölcsődésre jutó nevelők száma
– bölcsődék száma 1000 főre vetítve
– népsűrűség (fő/km ²)
7. Kultúra, mobilitás (8 változó)
– 100 főre jutó lakások száma
– települési könyvtárból kikölcsönzött könyvek száma 1 lakosra
– települési könyvtárba beíratkozottak 100 főre jutó száma
– közművelődési intézmények száma 1000 lakosra
– civil, nonprofit szervezetek 1000 lakosra vetített száma
– (helyi) adót fizető népesség aránya (%)
– teljes vándorlási különbözet (ezrelék) (–)
– állandó vándorlási különbözet (ezrelék) (–)
8. Idősek aránya, ellátása (2 változó)
– nyugdíjban részesültek 1000 lakosra vetített száma
– 65 éven felüliek aránya

Forrás: Saját vizsgálat a KSH (2015, 2017) és a TEIR 2017-es adatai alapján

A kezdeti iterációk során világossá vált (akár több, akár kevesebb klaszterszámot előzetesen meghatározva), hogy bizonyos települések jellemzőit, kiugró értékeit közelebbről is szemügyre kell venni, mert bizonyos klaszterek elemszáma túl kicsinek tűnt. Hétklaszteres bontásban külön klasztert alkotott például a mindössze 12 főt számláló Tornabarakony, ahol a meglévő infrastrukturális létesítmények mindössze ilyen kevés főre mint vetítési alaprészlettel el, és ezért irreálisan magasnak tűntek. De az elvándorlás is szélsőségesen magas értéket vett fel a településen a 2015-ös évben. Következésképpen ez a klaszter „kimagasló jólét” képét mutatta mind az 1. (szegénység, illetve annak hiánya), mind pedig a 7. (kultúra, mobilitás) főkomponens mentén, ami nyilvánvalóan nem tükrözi a valóságot. Kirajzolódott egy olyan hatelemű, többnyire kistelepüléseket (Tésa, Óbudavár, Teresztenye, Komlóska, Újlengyel és Nagypáli) tartalmazó klaszter is, amelynek elemei az 5. főkomponens, a gazdasági versenyképesség, vállalkozások dimenziója mentén mutattak kimagaslóan jó értékeket, míg a többi dimenzió ezt nem indokolta. Néhol felmerül az a gyanú, hogy bizonyos vállalkozásokat csak az alacsony kulcsú vagy nem lévő helyi adó miatt jelentettek be az adott településre, de valójában nem itt van a vállalat működésének központja. Megvizsgálva a településekhez tartozó mért mutatóértékeket, azok elhelyezkedését és a róluk elérhető egyéb információkat, az előbbi négy települést és Tornabarakonyt elhagyva megismételtük a vizsgálatot. Azonban Újlengyel és Nagypáli az így módosított klaszterelemzésben is külön csoportot alkotott, így végül ezeket is mellőztük. Mivel a fentiek Magyarország 3155 településéből csak

néhányat érintenek, viszont velük együtt rendkívül ellentmondásos, nyilvánvalóan téves klaszterstruktúra alakulna ki, az érintett összesen 7 települést kizártuk a vizsgálatból.⁵

A 3147 települést felölelő, 6 csoportból álló klaszterstruktúra, amely statisztikailag is megállja a helyét (2. táblázat), már értelmezhető a magyar települések rendszerében és az azokat leíró főkomponensekben tömörített információtartalom fényében.

A varianciaanalízisből kiderül, hogy a klaszterek ténylegesen szignifikánsan, markánsan elkülönülnek egymástól az azokat alkotó változók (főkomponensek) mentén (Székelyi–Barna, 2002), így a települések valós csoportokba tömörülnek. Azonban a különböző főkomponensek igen eltérő mértékben járulnak hozzá a klaszterek egymástól történő elkülönüléséhez: az F-statisztika értéke nagyságrendileg alacsonyabb az 1. (szegénység és a rászorulókat támogató intézményrendszer; alpinfrastruktúra), az 5. (gazdasági versenyképesség, vállalkozások) és a 8. (idősek aránya, ellátása) főkomponens esetében. A települési adatsorok tükrében ez nem is lehet másképp, hiszen ezek nagyrészt olyan demográfiai vagy gazdasági jellemzőkből állnak, amelyek valamilyen értéket minden magyarországi település esetén felvesznek (a kiinduló koncepcióban ezek voltak a „külső adott-ságok”), míg a többi főkomponensben tömörülő közszolgáltatások egy nagy része csak bizonyos, az adott (al)központi funkcióval rendelkező településeken található meg, a többi településen pedig nulla az egyes változók értéke. Ez utóbbiak alkalmasabbak a típusképzésre, a közszolgáltatások szintjeinek és ezáltal a településhierarchia megragadására.

3. táblázat: A klaszteranalízis ellenőrzése együttes varianciaanalízissel

Főkomponens	Klaszter		Hiba		F érték	Szignifikancia
	Variancia	Szab. fok	Variancia	Szab. fok		
1. Szegénység, szoc. támogató rendszer; alap-infrastruktúra	7,54	5	0,99	3141	7,61	0
2. Óvodai ellátás, általános iskolai oktatás, körzeti eü. ellátás	474,63	5	0,24	3141	1 976,15	0
3. Középfokú oktatás	445,85	5	0,29	3141	1 518,50	0
4. Felsőoktatás	500,63	5	0,21	3141	2 422,18	0
5. Gazdasági versenyképesség, vállalkozások	3,22	5	0,28	3141	11,46	0
6. Családok jóléte, jólléte	398,61	5	0,37	3141	1 087,44	0
7. Kultúra, mobilitás	184,59	5	0,36	3141	518,78	0
8. Idősek aránya, ellátása	16,36	5	0,96	3141	17,10	0

Forrás: Saját szerkesztés

4. táblázat: A kialakult végső klaszterközpontok elhelyezkedése a főkomponensek által meghatározott térben – az egyes klaszterek jellemzői

Főkomponensek	Klaszterek					
	1	2	3	4	5	6
1. Szegénység, szoc. támogató rendszer; alap-infrastruktúra	-0,34	-0,20	-0,27	0,00	0,09	0,11
2. Óvodai ellátás, általános iskolai oktatás, körzeti eü. ellátás	0,10	0,21	0,24	0,80	-1,09	-1,00
3. Középfokú oktatás	1,14	3,06	-0,50	-0,25	-0,17	-0,13
4. Felsőoktatás	13,31	-0,13	-0,27	-0,03	-0,04	-0,04
5. Gazdasági versenyképesség, vállalkozások	0,16	0,06	0,06	-0,05	-0,08	0,27
6. Családok jóléte, jólléte	0,74	0,94	2,60	-0,32	-0,29	-0,16
7. Kultúra, mobilitás	0,04	-0,01	-0,16	-0,15	-0,06	2,97
8. Idősek aránya, ellátása	-0,05	-0,02	0,08	0,01	0,05	-0,88

Forrás: Saját szerkesztés

A kapott eredmények értelmezésében segítséget nyújtott az egyes főkomponens-változók eloszlásának hisztogramos szemléltetése és elemzése, valamint klaszterenként általunk ismert példa települések beazonosítása, továbbá az eredeti (még nem standardizált) változók néhány településenkén-

ti értékének vizsgálata is. A legfőbb ilyen változó a népességszám volt, amely mentén elég jelentősen eltérnek az egyes klaszterek annak ellenére, hogy ez a mutató sem a főkomponens-, sem pedig a klaszterelemzésben nem szerepelt. A kialakult 6 klaszter a következőképpen interpretálható:

5. táblázat: Az egyes klaszterekbe tartozó települések száma és az eredmények értelmezése

Klaszter neve	Települések száma	Jellemző népességszám	Közzolgáltatások jellemzői	A gazdaság és a társadalom jellemzői
1. Felsőoktatás által meghatározott települések	14	Eltérő népességszámú városok	Mind az alap-, közép- és felsőfokú intézményekkel, mind egyéb közzolgáltatásokkal jól ellátott települések.	Nagyszámú vállalkozás, erős gazdaság, magas hozzáadott érték
2. A viszonylagos jólét gazdaságilag stabil nagyközségei, városai	217	Néhány ezer főtől 120 ezer főig	Alap- és középfokú oktatással és általánosabb jellegű szolgáltatásokkal jól ellátott, de a felsőoktatás nem meghatározó.	Általában viszonylag fejlett gazdaság, a települések között mezőgazdasági és ipari központok is megtalálhatók.
3. Viszonylag gazdag, de gyakran előregedő nagyobb községek	229	Általában 1–11 ezer fő között	Alapfokú oktatással és egészségügyi szolgáltatásokkal jól ellátottak; közép- és felsőfokú oktatási intézményekkel nem.	Viszonylag fejlett gazdaság, amely általában a mezőgazdasághoz és feldolgozóiparhoz kapcsolódik.
4. Kevésbé tehetősebb nagyobb községek	1 494	Jellemzően 1000 vagy néhány ezer fő	Alapfokú oktatással és egészségügyi szolgáltatásokkal jól ellátottak; közép- és felsőfokú oktatási intézményekkel nem.	A vállalkozások száma és gazdasági ereje még a népességre vetítve is igen csekély.
5. Viszonylag szegény, általában előregedő kistelepülések	1 093	Néhány száz fő	Alap- és középfokú intézmények és körzeti jellegű közzolgáltatások csak ritkán fordulnak elő.	A vállalkozások száma és gazdasági ereje még a népességre vetítve is rendkívül alacsony.
6. Szegény, elvándorlással sújtott törpefalvak	100	100 fő vagy az alatt	Sem az oktatás, sem az egyéb, alapvető közzolgáltatások nem érhetők el helyben.	Az 1000 főre jutó gazdasági aktivitás mutatója az alacsony népességszám miatt torzít, nem értelmezhető.

Forrás: Saját szerkesztés

Jellemzői alapján az egyik legkedvezőbb helyzetű csoport az 1. klaszter, amely az elsősorban a felsőoktatás által meghatározott településeket foglalja magában. Ez a csoport népességszám alapján eltérő településeket tartalmaz, de egy kivétellel valamennyi város. Elemszáma

mindössze 14 település, de igen kedvező jellemzőik alapján elkülönülnek a többi öt klasztertől, valamint több mint 1 millió fős lakosságot foglalnak magukban, az ország népességének 10,5%-át. Így van értelme elkülönült típusként tekinteni rájuk. Ezekre a településekre nemcsak

a felsőoktatás és a kulturális javakkal való ellátottság kiemelkedően magas, de itt találhatók a legnagyobb számú és arányú, legerősebb vállalkozások is. Nemcsak az oktatás, de valamennyi közszolgáltatással való ellátottságuk nagyon jó, a szegénység jelenléte ebben a településcsoportban a legkevésbé meghatározó. Korstruktúrájuk is kedvező. Ebbe a településcsoportba tartozik például Pécs, Veszprém, Szeged Gödöllő és Keszthely. Mindez alátámasztani látszik azt, hogy a felsőfokú oktatás és a K+F jelenléte és kiemelkedő színvonala (az alapvetőbb közszolgáltatások megléte mellett) általában pozitív hatással van a gazdaság egészére. (Persze a fordított irányú okság is jelen van.)

A 2. klaszter a „Viszonylagos jólét gazdaságilag stabil nagyközségei, városai” nevet kapta. 217 település került ebbe a csoportba, de a viszonylag nagy (néhány ezer főtől 120 ezres nagyságrendig) településméret miatt ez az ország népességének 30,6%-át, körülbelül 3 millió főt foglal magában. A településcsoport fő jellemzője az, hogy közszolgáltatásokkal igen jól ellátott – bár a felsőoktatás és a kultúra arányaiban kevésbé meghatározó, nem elsősorban ez az ágazat adja a települések arculatát. Az első főkomponens, a szegénység alacsony (negatív) és a 6., családok jóléte főkomponens magas értéke stabilitásra enged következtetni. A népesség korösszetétele általában fiatal, nagyobb mértékű elvándorlás nem jellemző. Ebbe a településkörbe tartozik például Tatabánya, Székesfehérvár, Kécskemét, Nagykanizsa, Villány, Hévíz és Bácsalmás.

A 3. klaszterbe ezer-tízezer fős nagyközségek és kisebb városok tartoznak, összesen 229 település. (Összlakosságuk 1,3 millió fő, az ország népességének

13,5%-a, átlagos népességük 5700 fő.) Ezeknek a falvaknak, illetve kisvárosoknak a lakosságára viszonylagos jólét jellemző mind az 1. (szegénység hiánya), mind pedig a 6. (családok jóléte) főkomponens mentén. Elvándorlás itt sem jellemző, azonban a korstruktúra kedvezőtlenebb, a népesség gyakran elöregedő. Igen kedvezően alakul a gazdasági társaságok 1000 főre jutó száma, illetve a gazdaság fejlettsége. Ami a helyben elérhető közszolgáltatásokat illeti, a települések jellemzően igen jól ellátottak alapfokú oktatási intézményekkel, bölcsődékkel, körzeti egészségügyi szolgáltatásokkal, de a középfokú oktatás már ritkábban található meg helyben, a felsőfokú oktatás jelenléte nem jellemző. Összegezve, az idetartozó településeket általában nem nevezhetjük hátrányos helyzetűnek. (Idesorolható például Sarkad, Soltvadkert, Mecseknádasd és Lengyeltóti, valamint Budapest agglomerációjának számos települése.)

Mind az 1., mind pedig a 6. főkomponens értékei alapján kevésbé tehető népességgel rendelkeznek a 4. klaszterbe tartozó nagyobb községek és néhány kisebb város. A kultúra, mobilitás főkomponense is meglehetősen alacsony értéket mutat. Az ezer–néhány ezer fős 1494 település Magyarország népességének 23,5%-át (2,3 millió főt) tömöríti. A települések gazdasági ereje jellemzően csekély. Bár ezek a települések alapfokú oktatással, körzeti egészségügyi ellátással és alap-infrastruktúrával még viszonylag jól ellátottak, de a közép- és felsőfokú oktatási intézmények jelenléte nem meghatározó. A településcsoportba tartozik például Dunaalmás, Gyermely, Tiszabecs és Kurd.

A fentieknél kisebb népességszámú, jellemzően néhány száz fős, viszonylag

szegény, általában előregedő kistelepüléseket az 5. klaszter foglalja magában. A családok jóléte-jólléte faktor (amely tartalmazza a bölcsődei ellátási és bizonyos szociális ellátási mutatókat is) értéke itt a legalacsonyabb, de a szegénységet kifejező 1. főkomponens értéke is kedvezőtlen. Ezek a települések alap- és középfokú oktatással, körzeti egészségügyi és egyéb közszolgáltatásokkal csak igen ritkán ellátottak (a csoport csak egy-egy településén található általános, illetve középiskola). Gazdasági erejük rendkívül alacsony, arányaiban és számában is kevés vállalkozás van jelen. Bár jellemző az idős korstruktúra, de az elvándorlás kevésbé. Idesorolható például Kisbajom, Gyulakeszi, Hunya és Tófalu. A csoport közel 400000 főt, Magyarország népességének 3,9%-át tömöríti.

A 6. klasztert gyakorlatilag a legszegényebb, közszolgáltatásokkal nem vagy alig ellátott, 100 fős vagy az alatti törpefalvak alkotják. Az idesorolt 100 településen összesen kevesebb mint 8000-en élnek, azonban közszolgáltatásokkal való ellátatlanságuk gyakran a települések rossz elérhetőségével párosul, így esélyegyenlőségi szempontból fejlesztésüktől nem lehet eltekinteni. A csoport Borsod-Abaúj-Zemplén, Baranya és Zala megyében túlréprezentált. A kultúra, mobilitás főkomponens magas értéke itt az elvándorlással magyarázható (tekintettel arra, hogy a kapcsolódó két változó, az állandó és az ideiglenes vándorlási egyenleg előjele a főkomponens értékekkel ellentétes irányú), ami az érintett falvak szempontjából nem feltétlenül pozitív jelenség. 100 fő alatti településeken a vállalkozások 1000 főre jutó száma és a többi, hasonlóan képzett mutató sajnos nagyon torzít, az 5. főkomponens magas értéke nagy

valószínűséggel ennek tudható be, nem pedig tényleges gazdasági fejlettségnek. Ebbe a klaszterbe tartoznak például Salgóföld, Varga és Gagypáti települések.

A 4. táblázatot tekintve, szembevetendő, hogy ahol a közszolgáltatások jellemzése pozitív, ott általában a gazdaságé is az, és viszont. Ez alól kivételt – a statisztikailag következtelen gazdasági mutatókkal jellemzett törpefalvak csoportját leszámítva – csak részben a 4. klaszter jelent, ahol az alapfokú oktatással és körzeti egészségügyi szolgáltatásokkal való ellátottság jónak mondható, ellenben a gazdaság igen fejletlen. (Ez azért csak részben igaz, mert a többi közszolgáltatás már hiányosabban képviselteti magát.) Mindez alátámasztani látszik azt az elképzelést, hogy a közszolgáltatások (és ezen belül a felsőoktatás és kultúra), valamint a gazdaság jelenléte egymást erősíti.

A fentiekben három olyan település-csoport volt azonosítható, ahol a jólét alacsony szintű, illetve hangsúlyosabban jelen van a szegénység, és a gazdaság sem fejlett (4., 5. és 6. klaszter, össznépesség-számuk több mint 2,7 millió fő, az ország népességének 27,5%-a 2687 településen. Ezek a településeken vagy a közlekedés, mobilitás (térbeli és társadalmi értelemben egyaránt) elősegítésére, vagy a lakosságot és a vállalkozási szférát is megcélzó közszolgáltatás-fejlesztésre van szükség.⁶

ZÁRÓ GONDOLATOK

A társadalmi jólét területi eloszlása és a gazdasági egyenlőtlenségek a magyarországi politikai rendszerváltoztatás idején átrendeződtek. Ezt az átrendeződést jellemzően az iparszerkezeti struktúra megváltozása, részbeni leépülése okoz-

ta, amely bizonyos területeken gazdasági és társadalmi fejlődést eredményezett, ugyanakkor más területeken pedig ellentétes hatást váltott ki. Habár ennek kiindulópontja a gazdaság, a manifesztuma pedig a lakónépesség jólléte, de amint az a keresztmetszeti vizsgálat eredményéből is látszik, a folyamatok hosszú sorának multiplikátorhatása – akár a demográfiai, társadalmi vagy gazdasági szegmens vonatkozásában – máig kihat, és ezt a hatást erősíti a lakónépesség közszolgáltatásokkal való ellátottságának mértéke. A dokumentumelemzések során egyértelművé vált, hogy a közszolgáltatások integrált megszervezése gyakorta fiskális nyomás eredménye, viszont ezzel együtt, ha a támogatási feltételek módosulnak, az ellátásokban minőségi változás következhet be.

A javasolt irány meghatározásának alapja az a feltételezés, hogy a növekedés szempontjából nem közömbös tény, hogy tetten érhető egyfajta sűrűsödő elhelyezkedés, ami által a pozitív (a termelési költséget csökkentő) és a negatív (a termelési költségeket növelő, például ingatlanárak, bérleti díjak) externáliák különböző kombinációit hívják életre.

A továbbiakban érdemes lenne megvizsgálni azt is, hogy ugyanezen változókat kiindulási változókként használva milyen eredményt adna a főkomponens-, illetve faktor- és klaszteranalízis járási szintre aggregálva (lásd Lukovics–Kovács hasonló vizsgálata, 2008). Ez a vizsgálat bizonyos szempontból árnyaltabb képet adna, hiszen belépnének a vizsgálatba olyan, települési szinten „dummy” voltak miatt ezzel a módszerrel nem kezelhető vagy kis számosságuk miatt kieső változók is, mint például az ipari parkok száma, a vasútállomások léte vagy nemléte. Ezen

túl a legerősebb változókat kiragadva érdemes lenne regressziós elemzést is lefolytatni mind a települési, mind pedig a járási adatsorokon, amelynek magyarázó változó a demográfiai és egyéb helyi adottságok, a helyi köz- és egyéb szolgáltatások lennének, eredményváltozója pedig valamely, a gazdasági fejlettséget jól reprezentáló indikátor (pl. hozzáadott érték vagy jövedelem). Számos tanulsággal szolgálhatna néhány nagyobb, összefüggő területi egység (pl. megye) gazdasági, földrajzi, történeti dimenzióval kiegészített, összefüggéseiben történő, monografikus jellegű vizsgálata a közszolgáltatások gazdaságra gyakorolt hatása szempontjából. Egy későbbi, átfogóbb vizsgálat keretében pedig kísérletet teszünk a tér- és időtávok, valamint az idődimenzió beépítésére is.

JEGYZETEK

- ¹ Fogyasztásából nem zárható ki senki, és egy fogyasztó felhasználása nem csökkenti a rendelkezésre álló jószág mennyiségét (például levegő, víz, természeti környezet stb.).
- ² Fogyasztásukból a kizárás megtörténhet, holott az ilyen jellegű szolgáltatás nem rivalizáló piacon működik. Például a televíziós csatornák szolgáltatásainak egy bizonyos része ilyen: egy fogyasztó semmit nem veszít az élvezeti értékből, ha mások is nézik a szolgáltató ugyanazon műsorát, viszont ha ugyanez a fogyasztó nem fizet elő a csatornára, kizárják a szolgáltatásból. Jó példa lehet erre a fizetős közutak esete is.
- ³ Erre láthattunk szép példát abból az időből, amikor a helyi közlekedés önkormányzati finanszírozási hatáskörbe került, és Magyarországon három városban (Esztergom, Jászberény, Salgótarján) tagadta meg a közszolgáltatás ellátását a területileg illetékes szolgáltató, és az érintett városokban a munkába és iskolába járást a személygépjárművek megosztásával oldotta meg a lakosság.
- ⁴ Ezeket az ismert és elfogadott elméletekkel meg tudjuk erősíteni.

- ⁵ Hasonló módszertanú, de eltérő cél- és szempontrendszerű, részben eltérő változókat felölelő elemzésben hasonlóképpen járt el Magyarország falutípusainak meghatározása során Beluszky Pál és Sikos T. Tamás is átfogó 1982-es és 2007-es vizsgálata során, amelyekből sokat merítettek a jelen tanulmány szerzői.
- ⁶ Itt jegyzendő meg, hogy amennyiben a jelen tanulmány beépítette volna a közlekedési távolságokat, illetve többféle megközelíthetőségi mutatót az egyes társadalmi rétegek különböző közlekedési lehetőségeit is figyelembe véve, a Dunántúl (különösen Vas, Zala és Baranya megyék) településeinek egy része feltehetőleg kedvezőbb klaszterbesorolásba esett volna a közeli (al)központ(ok) szolgáltatásai miatt. Tanulmányunk azonban a (szűkebb érelemben vett) helyi, települési szempontokat vette górcső alá.
- FELHASZNÁLT IRODALOM**
- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (2007): *Változó falvaink*. MTA, Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (1982): *Magyarország falutípusai*. MTA FKI, Budapest.
- Bodnár, Gábor (2013): Endogenous Development: Role of Territorial Capital in Rural Areas. In: Lengyel, Imre – Vas, Zsófia (eds.): *Regional Growth, Competitiveness and Development*. University of Szeged, Faculty of Economics and Business Administration, Doctoral School in Economics, Szeged.
- Bourdieu, Pierre (1980): Le capital social. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, Vol. 31, 2–3.
- Camagni, Roberto – Capello, Roberta (2009): Territorial Capital and Regional Competitiveness: Theory and Evidence. *Studies in Regional Science*, Vol. 39, 19–39, <https://doi.org/10.2457/srs.39.19>.
- Camagni, Roberto – Capello, Roberta (2013): Regional Competitiveness and Territorial Capital: A Conceptual Approach and Empirical Evidence from the European Union. *Regional Studies*, Vol. 47, No. 9, 1383–1402, <https://doi.org/10.1080/00343404.2012.681640>.
- Capello, Roberta – Fratesi, Ugo (2012): Modelling Regional Growth: An Advanced MASST Model. *Spatial Economic Analysis*, Vol. 7, No. 3, 293–318, <https://doi.org/10.1080/17421772.2012.694143>.
- Chapain, Caroline – Clifton, Nick – Comunian, Roberta (2013): Understanding Creative Regions: Bridging the Gap between Global Discourses and Regional and National Contexts. *Regional Studies*, Vol. 47, No. 2, 131–134, <https://doi.org/10.1080/00343404.2013.746441>.
- Coleman, James S. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, Vol. 94, Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure.
- Farkas Zoltán (2013): A társadalmi tőke fogalma és típusai. *Szellem és Tudomány*, 4. évf., 2. sz., 106–133.
- Hoffman István (2006): *Önkormányzati közszolgáltatások szervezése és igazgatása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Jóna György (2013): A területi tőke fogalmi megközelítései. *Tér és Társadalom*, 27. évf., 1. sz., 30–51., <https://doi.org/10.17649/TET.27.1.2449>.
- Káposzta József (2014): Területi különbségek kialakulásának főbb összefüggései. *Gazdálkodás*, 58. évf., 5. sz., 399–402.
- Kiss Norbert (2011): *A minőségi közszolgáltatások hozzájárulása a versenyképességhez*. Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat, Budapest.
- Kovács Árpád (2007): Töredékek a versenyképességről a fenntartható fejlődésről és a fenntartható jogállamról. In: Lentner Csaba (szerk.): *Pénzügypolitikai stratégiák a XXI. század elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 225–244.
- Kovács Eszter (2016): *A belföldi vándorlás alakulása és hatótényezői Európában*. Előadás, Haza szolgálatában konferencia, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Budapest.
- KSH (2015): *Megyei statisztikai évkönyvek*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (2017): *Éves településstatisztikai adatok a 2015-ös településszerkezetben*. Tájékoztatósi adatbázis. Területi Statisztika, KSH, Budapest.
- Lentner Csaba (2007): A magyar nemzetgazdaság versenyképességének új típusú tényezői. In: Lentner Csaba (szerk.): *Pénzügypolitikai stratégiák a XXI. század elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 271–296.

- Lukovics Miklós – Kovács Péter (2008): Eljárás a területi versenyképesség mérésére. *Területi Statisztika*, 11. évf., 3. sz., 245–263.
- Miklós-Molnár Marianna (2012): *A helyi önkormányzatok adicionalitásának biztosítása*. PhD-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Nemes Nagy József (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nordhaus, William D. – Samuelson, Paul Anthony (2012): *Közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Obádovics Csilla (2009): *Klaszteranalízis*. Eszterházy Károly Főiskola, Eger.
- Obádovics, Csilla – Buder, Emese – Kulcsár, László (2013): Territorial Inequalities of Economic and Welfare Situations in Rural Hungary – Similarities and Differences. In: Bódi, Ferenc – Fábíán, Gergely – Lawson, Thomas R. (eds.): *Local Organization of Social Services in Hungary. Crises – Reactions – Changes*. Europaeischer Hochschulverlag, Bremen, 163–178.
- Palotai Dániel – Virág Barnabás (2016): *Versenyképesség és növekedés*. Magyar Nemzeti Bank, Válasz Könyvkiadó, Budapest.
- Pénzes János (2013): A foglalkoztatottság, az ingázás és a jövedelmi szint összefüggései Északkelet- és Északnyugat-Magyarországon. *Területi Statisztika*, 53. évf., 3. sz., 202–224.
- Rechnitzer János (2002): A városálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. *Tér és Társadalom*, 16. évf., 3. sz., 169–189.
- Sajtos László – Mitev Ariel (2007): *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Alinea Kiadó, Budapest.
- Siska Miklós – Szabó Tamás (2015): Preferenciák a közlekedési mód megválasztásában Magyarországon. *Tér – Gazdaság – Ember*, 3. évf., 3. sz., 81–100.
- Székelyi Mária – Barna Ildikó (2002): *Túlélőkészlet az SPSS-hez*. Typotex, Budapest.
- Tipold Ferenc – Jusztin Valéria – Pikler Katalin – Keleonné Török Livia – Magyar Judit – Kohán Zoltán – Taffermer Bálint (2015): *A Közép-magyarországi régió esetleges kettéválasztásának lehetőségéről szóló vizsgálat*. Nemzetgazdasági Minisztérium, Budapest.
- Varga Attila (2006): *Térszerkezet, technológiai fejlődés és makrogazdasági növekedés*. Dialóg Campus, Pécs.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *Labor In The World Social Structure*. SAGE Publications, London.